

Бранислав ТОДИЋ

КАДА СУ САГРАЂЕНИ СВЕТИ АРХАНЂЕЛИ КОД КУЧЕВИШТА

У недостатку писаних извора, црква манастира Светих арханђела код Кучевишта је до сада била датована од првих деценија XIV до почетка XV века. Анализа њене архитектуре, међутим, показује да црква потиче из знатно каснијих времена. Конструктивне аномалије, обликовање фасада, начин зидања и поједини декоративни мотиви сведоче да је подигнута око средине XVI века. Јасно испољени еклектицизам на њој почиња на преузимању појединих решења из архитектуре раног XIV века и њиховом уклапању у градитељски поступак XVI столећа. Светогорско порекло триконхосног плана Светих арханђела и његова сличност са основом цркве Ваведења у манастиру Убоишту ослажују претпоставку да су обе цркве саграђене у време охридског архиепископа Прохора око средине XVI века.

Датовање средњовековних споменика о чијем настанку нема писаних нити сликаних података увек представља тежак проблем у историји уметности. Мука је још већа ако они понављају неке давне узор, па немају праве аналогije у времену када су настали. Такав је случај са црквом манастира Светих арханђела код села Кучевишта недалеко од Скопља (сл. 1а, б, в), која је широко датована, од аутора до аутора, од првих деценија XIV века до времена после турских освајања. Дуготрајне недоумице о њеном настанку није разрешила ни недавно објављена монографија манастира, чији се аутор приклонио већ усвојеном датовању цркве у последњу четвртину XIV века, тачније између 1371. и 1392. године, мада је допустио да је могла настати и касније.¹ Црква заиста оставља утисак да је из XIV столећа, али

најстарији писани подаци о њој потичу тек из XVI века. Колико нам је познато, **манастир св. арханђел над кучевишта** први пут је забележен у једном поменику манастира Светог Јована Претече у Слечу (Народна библиотека у Софији бр. 1015) из осме деценије XVI века, свакако после 1573. године.² Следећи податак потиче из 1591. године, када је црква по први пут била живописана.³ Остали су подаци о цркви млађи: 1592. је подигнут велики крст над иконостасом, 1624. манастиру је поклоњена једна књига, 1630/31. осликана је дозидана припрата, итд. Овако касно спомињање манастира не би морало да има значаја за његову хронологију настанка, али у недостатку других писаних извора ову чињеницу никако не би требало занемаривати.

Црква манастира Светих арханђела је одлично сачувана. Пошто је њена архитектура под-

² И. Гергова, *Поменици от Македония в български сбирки*, София 2006, 67. За датовање је од значаја што су кучевишки јеромонаси Теодосије и Ананија записани руком првог писара. Аутор подсећа да је манастир забележен и у слепчанском поменику који се налази у Универзитетској библиотеци у Одеси. Податак нисмо могли да проверимо, а у досадашњој литератури о овом поменику једино се наводи да је у њему поменуто и место Кучевиште, не знамо да ли село или манастир, В. Григорович, *Очерк путешествия по европейской Турции*, 2. издање, Москва 1877, 179. Судећи по воденим знацима хартије, поменик из Одесе потиче из средине и из осамдесетих година XVI века, Л. Василев, *Орнаментика, повез и ново датовање српских рукописа Универзитетске библиотеке А. М. Горког у Одеси*, Зборник Музеја примењене уметности 19-20 (1975-1976) 166.

³ Г. Суботић, *Из епиграфске грађе поствизантијског доба. Свети Јован Претеча у Јашуњи, Свети арханђели код Кучевишта*, Саопштења XX-XXI (1988-1989) 88-89.

¹ А. Серафимова, *Кучевишки манастир Свети Архангели*, Скопје 2005, 25, 31, 33-35.

Сл. 1а Црква Светих арханђела, поглед са југоистока

робно истражена,⁴ овде ћемо је приказати само у основним цртама. Најпре пада у очи триконхосна основа цркве, чије су конхе и апсида изнутра полукружне, а споља троугране. У истој линији са олтарском апсидом симетрично су изведене апсидалне нише протезиса и ђаконикона, које се не исказују на фасадама. Једно мање полукружно удубљење постоји и у самој олтарској апсиди, две правоугаоне нише налазе се на бочним зидовима олтара, док је трећа исто таква ниша изведена у северном делу јужне конхе. Четири ступца која носе куполу распоређена су по слици правоугаоника и примакнута су средишњој оси бочних конхи. Ступци су луковима повезани само са северним и јужним, али не и са бочним зидовима. На њих се преко пандантифа ослања висока и витка купола, док су источни и западни травеј покривени полуобличастим сводовима. Унутрашњост

цркве је осветљена правоугаоним прозорима у бочним конхама, бифором на апсиди и малим окулуsom изнад ње, а највише светлости продире кроз прозоре осмоугране куполе.

Зидање цркве је било изведено доста небрижљиво редовима опеке и комадима притесаног камена. Њене фасаде су, међутим, обрађене врло декоративно, посебно оне на прилазној источној и јужној страни цркве, што им је дало истакнуту сликовитост. Другостепене пластике нема – зидна платна су потпуно равна и једино су изнад прозора образоване плитке полукружне нише, удубљене у зидној маси. Лице зидова је изведено пажљивим слагањем камена и опеке: камене блокове уоквиравају редови положених и насатично постављених црвених опека и широке, светле малтерне фуге. Посебно је лепо обрађена источна фасада са апсидом, на којој су коришћени добро отесани квадери бигра оперважени опекама, док је на осталим странама цркве, нарочито на северној страни и на коцкастом постољу куполе, употребљено и ситније камење разнобојног пешчара, поравнавано малтером. Употреба опеке је постепено увећавана према вишим деловима зидова и постављана у два реда или слагана у виду меандра или стилизованог трозупца, односно

⁴Ж. Татић, *Архитектонски споменици у Скопској Црној гори, I. Св. Арханђели код Кучевишта*, Гласник Скопског научног друштва I/1-2 (1926) 351-363 (прештампано у његовој књизи *Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре*, Београд 1929, 175-189). Вид. и В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 31-32, 51-53 и даље; А. Серафимова, *Кучевишки манастир*, 31-35.

Сл. 16 Црква Светих арханђела, поглед са истока

обрнутог слова Е. На појединим местима опека је опонашана црвеном бојом. Испод поткровног венца, затим на забатима трансепта и на куполи коришћени су и редови крстоликих керамичких лончића. Нарочито је ефектно решена купола, како у конструктивном и пропорцијском, тако и у декоративном погледу. Њен тамбур је озидан наизменичним ређањем бигра, опеке и широких малтерних спојница, са повременом употребом крстоликих лончића који у виду венаца надвишавају прозоре тамбура и појављују се још једном у тимпанонским пољима између отвора и таласастог завршетка куполе, чија је калота покривена оловом.

Све то – од правилне основе, преко пропорција и обраде фасада, до добро конструисане куполе – одаје убедљив утисак да црква припада XIV веку, при чему се у неким аспектима показује као прворазредно архитектонско решење тог столећа. Откуда онда мишљења, истина малобројна, да би Свети арханђели потицали из каснијег времена, на шта је указала А. Серафимова у уводном делу своје књиге?⁵ Габријел

Мије, који је први на стручан начин писао о Кучевишком манастиру, био је импресиониран његовом црквом и није штедео речи похвале градителу који је на свом делу врло успешно спојио искуства рашке и моравске архитектуре. Цркву је најпре датовао у време кнеза Лазара (1375-1389), а затим у другу половину XIV века, нешто ближе крају столећа.⁶ Мијеово ауторитативно мишљење било је пресудно за датовање споменика. Најпре га је прихватио Жарко Татић у исцрпној анализи цркве, и у томе га нису поколебале ни многе противуречности које је уочио у њеној архитектури.⁷ Први познавалац средњовековне архитектуре који је посумњао у такво датовање био је Милоје Васић: он је најпре прихватио Мијеову хронологију, али је допустио да би црква могла бити сазидана и доцније; затим је време њене изградње померио у XV век, између 1411. и 1418. године.⁸ Важан да-

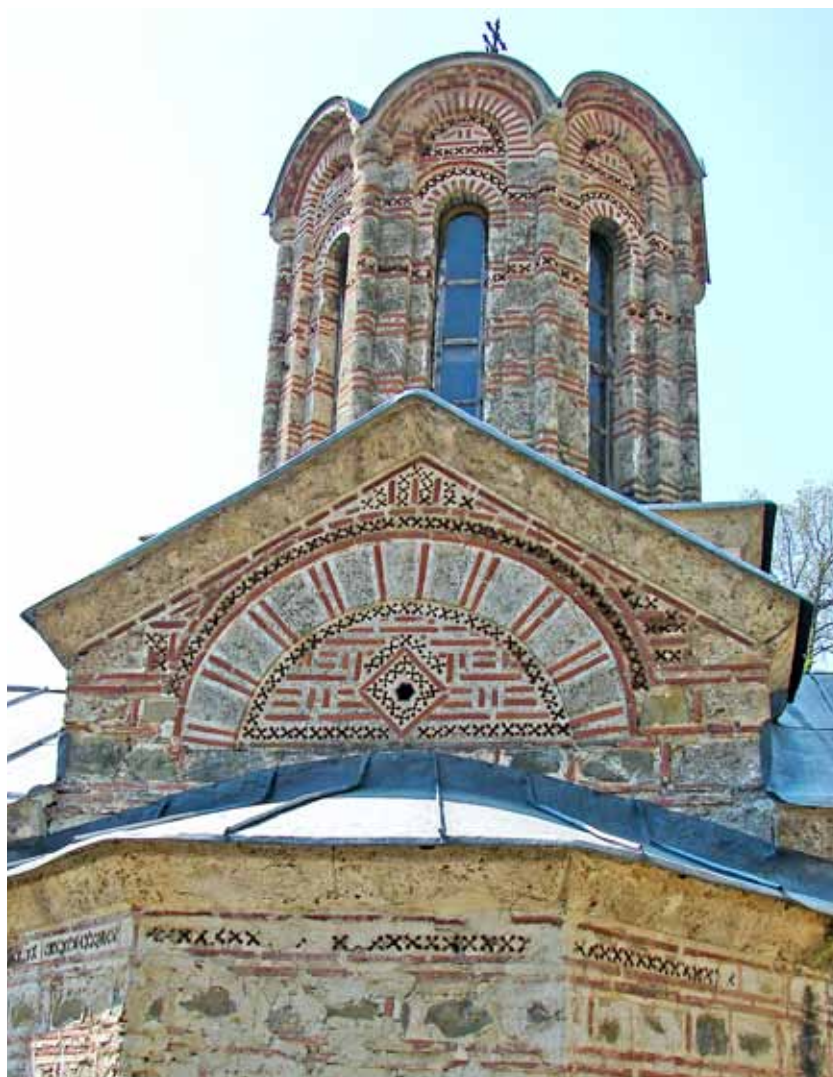
⁶ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 284; исти, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 32, 133-134.

⁷ Ж. Татић, *Архитектонски споменици у Скопској Црној гори*, 351-363, посебно 362.

⁸ М. М. Васић, *Жича и Лазарица. Студија из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 145-147; исти,

⁵ А. Серафимова, *Кучевишки манастир*, 11-14. Она додуше не наводи ауторе који мисле да црква потиче из XVI века, али о таквим размишљањима расправља доста опширно на 34-35. страни.

тум у проучавању манастира представља чланак Ђорђа Стричевића објављен 1955. године.⁹ Он је светогорском старцу Исаји приписао пресудну улогу у преношењу атоских архитектонских облика у српску уметност и у стварању тзв. моравске градитељске школе. Стричевић је доказивао да су цркве манастира Светих арханђела код Кучевишта и Ваведења Богородице у Убошцу код Новог Брда биле прве које је Исаја саградио на српском тлу у трећој четвртини XIV века и уочио је да су њихове основе скоро исте (сл. 2-3), чиме је пресудно допринео да се ове две цркве убудуће разматрају заједно. Његова привлачна хипотеза је убрзо, са резервом или без ње, широко била прихваћена у науци и утврдила мишљење да су ова два споменика настала у другој половини XIV или (Свети арханђели) најкасније почетком XV века.¹⁰ У складу са таквим датовањем, Бранислав Вуловић и Владислав Ристић су их разматрали као преморавске споменике,¹¹ при чему је Ристић чак тврдио да су Свети арханђели саграђени око 1320. године.¹²

Сл. 1в Црква Светих арханђела, поглед са севера

Црква Св. Ђорђа у Младом Нагоричину и њено доба, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор X (1930) 27-29. Од ранијих истраживача цркву је у крај XIV или у XV век датовао и В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 164.

⁹ Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаје у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 221-231.

¹⁰ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, 2. издање, Београд 1962, 138; В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 115-117; К. Петров, *Преглед на сакралните споменици во Скопје и околната*, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, т. I, Скопје 1975, 86; К. Балабанов – А. Николовски – Д. Ќорнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 2. издање, Скопје 1980, 63; Г. Бабић-Ђорђевић – В. Ј. Ђурић, *Пошет уметности*, Историја српског народа, књ. 2, Београд 1982, 157.

¹¹ Б. Вуловић, *Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII (1966) 55; исти, *Проблем реставрације манастира Дренче*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 14 (1978) 218-219; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 31, 51-53 и даље.

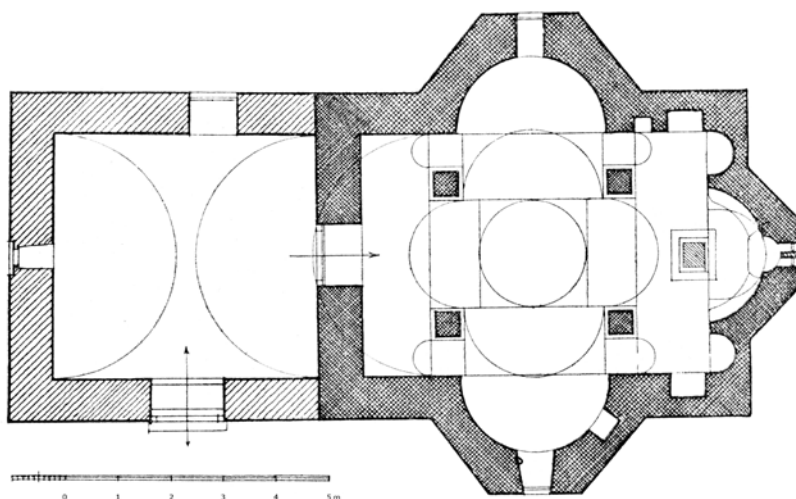
¹² В. Ристић, *Моравска архитектура*, 52.

Сасвим су били ретки аутори који су, усвајајући њихово датовање у XIV век, допуштали да су цркве могле бити саграђене и у XVI столећу.¹³ Једино је Александар Дероко био изричит: мада је спољашност Светих арханђела озидана у старом стилу, грађевина припада времену после доласка Турака, док Убожац вероватно потиче из XVI века.¹⁴

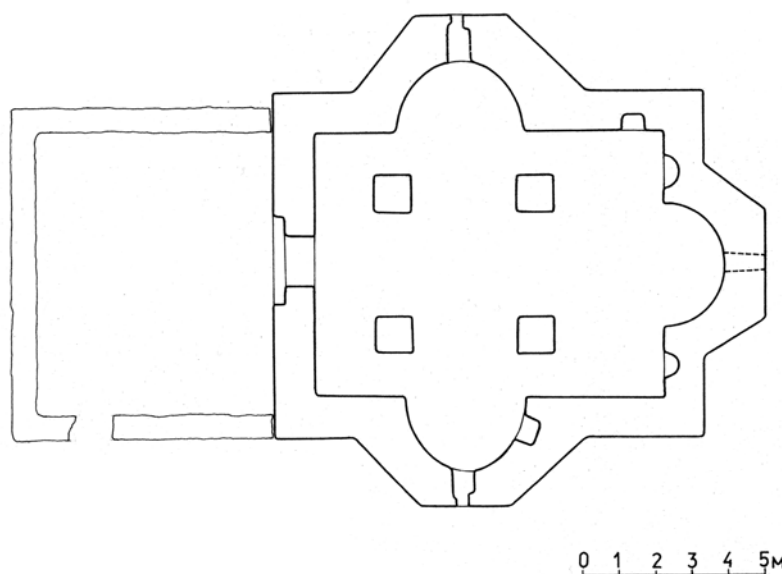
Погледајмо шта је Дероко навело, или шта је могло да наведе да тврди, а Серафимову да помисли да су Свети арханђели подигнути у турско доба, односно у XVI веку. Најпре подсећамо да је још Татић уочио на цркви неке конструктивне пропусте који би били тешко замисливи у архитектури XIV столећа. Ступци који носе куполу распоређени су не по схеми квадрата већ правоугаоника, због чега је градитељ био принуђен

¹³ С. Пејић, *Манастир Рђвац (Убожац)*, Споменичко наслеђе Србије, Београд 1998, 419; А. Серафимова, *Кучевишки манастир*, 34-35.

¹⁴ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, 2. издање, Београд 1962, 133, 155, 156 (сл. 242).

Сл. 2 Црква Светих арханђела, основа (према Ж. Татићу)

Сл. 3 Црква Ваведења у Убоицу, основа (према В. Ристићу)

да лукове који пресводе краће стране пусти да «најашу» на оне који пресводе дуже стране, а на сличан начин је морао да решава и лукове бочних конхи, због њихове ширине веће од ширине трансепта. Пандантифи су сасвим необично добили параболични, јајаст облик, вероватно ради што већег издизања квадратног дела куполе. Ступци су луковима повезани једино са северним и јужним зидом, што је статички било потпуно неоправдано. Простори западног и источног травеја су читавом ширином пресведени само по једним сегментастим сводом, што је јединствен случај код крстообразних цркава у читавој средњовековној српској архитектури, док је апсида по висини неједнаке ширине. Ни спољашност цркве, коју је толико хвалио Мије, није обрађена без замерке, нити у свему по начелима градитељства XIV века. Сви су зидови потпуно равни, нигде на њима нема ниједног пиластра, лезене или кордон-венца. Зидна платна су израђена једнолично, са крутим и доста небрижљивим ређањем опеке и камена, кат-

кад са изгубљеним редовима, што важи и за низове лончића од печене земље. Црква Светих арханђела – закључио је Татић – остала је као техничка творевина можда једина у српској архитектури код које је конструктивност остала на тако ниском нивоу, а њеним мајсторима су недостајали чак и најпримитивнија знања статике и осећање за складну обраду фасада.¹⁵

Овакве конструктивне омашке и пропусти у декоративној артикулацији фасада не само да удаљавају Свете арханђеле од архитектуре XIV века, већ и отворено показују недоследно спроведен покушај опонашања те архитектуре у знатно позније време. Тежња за постизањем што веће сличности са старијим градитељством остварена је највише у општем изгледу целине и појединих њених делова, као што је беспрекорно изведена купола, којој се најближе аналогије могу наћи на куполама Старог Нагоричина (1313) и само донекле Марковог манастира (око 1365), или јужни забат са бифором, као знатно упрошћено решење нагоричинског забата на западној страни цркве.¹⁶ Вероватно су још непосреднији узор кучевишком манастиру биле неке средњовековне цркве из времена краља Милутина у Скопљу

које више не постоје.¹⁷ Исход угледања на старије споменике, поред куполе и поткуполног постоља, сигурно су и керамички крстићи, који су раније били коришћени у скопској околини – колико се зна – једино на цркви Старог Нагоричина, док је њихова употреба у византијској, бугарској и српској уметности (посебно на косовско-мето-

¹⁵ Ж. Татић, *Архитектонски споменици у Скопској Црној гори*, 351-353, 357, 359-361.

¹⁶ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 58-59, сл. 2-6; В. Коран, *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју*, Београд 2003, 46-48 и сл. 14-15, 286 и сл. 13-15.

¹⁷ Обично се мисли да су цркве у Скопљу биле порушене 1535. године (Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1935, 198); сигурно је, међутим, да су бар две од њих, Богородица Тројеручица и Свети Јован Претеча, постојале до краја XVII века, С. Радојичић, *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 17-18; К. Петров, *Преглед на сакралните споменици*, 78-79, 82.

хијским и моравским споменицима) била кудикамо чешћа.¹⁸ Појава крстоликих лончића у Кучевишту била би јак аргумент у прилог датовања цркве у XIV век, кад се не би водило рачуна о њиховом облику, који је са малим отвором и са упадљиво ширим и заобљеним крајевима веома уских кракова крста,¹⁹ по чему су они сасвим особени и различити од свих познатих примера из XIV-XV века, а што говори о њиховом познијем настанку и имитативном карактеру. То би потврђивала и њихова несистематична и спорадична примена на тамбуру куполе, на забатима, а нарочито фриз оваквих крстића испод каменог кровног венца око целе цркве, што је као појава непознато средњовековној архитектури.

Обрада фасада редовима опеке (понегде удвојених) и добро отесаног камена уоквиреног усправним опекама, заиста подсећа на средњовековне грађевине. То је стари византијски начин грађења, али је он био много примењиван и касније, од XV до XVIII века, како у хришћанској тако и у исламској сакралној и цивилној архитектури.²⁰ Гојко Суботић је на примеру цркве Светог Ђорђа у Бањанима (1548) подробно објаснио колико је овакав начин зидања био распрострањен на османским грађевинама XVI века у Скопљу;²¹

Сл. 4 Црква Светих арханђела, сликани мотиви на јужном забату (Архив Ђ. Бошковића, Археолошки институт у Београду)

¹⁸ О распрострањеној употреби овог украса у средњовековној архитектури вид. G. Millet, *L'école grecque*, 283-289; Г. Суботић, *Керамопластични украс*, Историја примењене уметности код Срба, Београд 1977, 43-52; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, 64-65; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 96-98, 103-106.

¹⁹ Вид. В. Ристић, *Моравска архитектура*, 106. Аутор је и тачно запазио да њихов размештај у хоризонталним низовима, на забатима и тамбуру куполе, нема сличности са моравским споменицима, већ да је ближи Богородици Љевишкој у Призрену и Светом Ђорђу у Старом Нагоричину, што још једанпут открива који су споменици и из ког времена служили као узор кучевишком мајстору. Узгред помињемо да су баш аналогичне неких делова кучевишке цркве са архитектуром прве половине XIV века (као што је тзв. «македонско кубе») навеле Ристића (*исто*, 52, нап. 49, 106, 156 и другде) да Свете арханђеле датије веома рано.

²⁰ Вид. на пример, G. Millet, *L'école grecque*, 214-289; Г. Суботић, *Керамопластични украс*, 43-48; М. I. Tunay, *Masonry of late Byzantine and early Ottoman periods*, Зограф 12 (1981) 76-79; А. Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*, Београд 1984, 62-63.

²¹ Г. Суботић, *Свети Ђорђе у Бањанима. Историја и архитектура*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 21 (1985) 152-155. О османској архитектури у Скопљу вид. и И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964, 76-92 са сликама; Л. Кумбарци-Богое-

он је чак претпоставио да је можда исти мајстор обнављао бањанску цркву и зидао Шенђул-хамам у Скопљу.²² Запажа се, с друге стране, да је црква у Бањанима – селу десетак километара удаљеном од Кучевишта – споља зидана веома слично Светим арханђелима: квадери бигра су правилно тесани, уоквиривани опекама и спајани широким и фугованим малтерним спојницама.²³ На исти начин је озидана и западна фасада цркве у Убошцу, коју датијемо у средину XVI века.²⁴ Слично, али не и потпуно исто, грађена је и црква Светог Јована у Јашуњу код Лесковца (1516/17), задужбина Андроника Кантакузина и његове браће.²⁵ Јашуњски манастир помињемо и зато што је слич-

вић, *Османлиски споменици во Скопје*, Скопје 1998; S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London 2008, 755-761, Fig. 863-864, 866, 869.

²² Г. Суботић, *Свети Ђорђе у Бањанима*, 157.

²³ *Исто*, 147-150, сл. I, III; М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства, XVI-XVII век*, Београд 1991, 27-29.

²⁴ Б. Тодић, *Манастир Убожац*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), у штампи.

²⁵ М. Ћоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, *Старинар I* (1950) 229-230; М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства*, 95-96, сл. 47-48.

Сл. 5 Црква Светих арханђела, декоративни мотиви утиснути у свеж малтер на јужном забату (Архив Ђ. Бошковића, Археолошки институт у Београду)

но његовом зидару радио и кучевишки мајстор: у западним деловима цркве, посебно на северној страни, слагао је по један или неколико комада пешчара, заливао их и изравнавао јаким малтером и уоквиравао опекама.

У поређењу са Бањанима, а нарочито са Јашуњем, црква Светих арханђела је грађена репрезентативније, а њене фасаде су богатије и разноврсније обрађене. На нижим деловима зидова углавном је коришћен један ред опека између камених блокова, док се горе он удвајао. При врху, где је ред камена тањи, опеке су слагане у виду меандра, какав је био веома распрострањен у византијском, а од раног XIV века коришћен и у српском градитељству, али га нема на моравским споменицима. Меандар је у горњем реду био комбинован са једним ретким мотивом који смо описали као трозубац или обрнуто слово Е. Оба мотива заједно примењена нашли смо само у широј околини Скопља, на Кизлар-беговом турбету у Битољу, које је датовано у крај XV или почетак XVI века.²⁶ Турбе је озидано ћелијастим слагањем камена и опеке и украшено је керамопластичним фризовима, слично фасади кучевишке цркве.

²⁶ Р. Михајловски, *Неколику османлиски споменици од Битола*, Културно наследство XXVI-XXVII (2000-2001) 69-70, сл. 4-5.

ти калупом и у правоугаонике од свежег малтера или штука са обе стране бифоре,²⁸ од којих је боље сачуван онај на десној страни, на чијем се крају налазила шестокрака звезда у кругу, са некада обојеном позадином (сл. 5). Ови сликани и рељефни украсни детаљи вероватно су настали у склопу првобитне обраде фасада, чијој је живописности, нарочито на источној и јужној страни цркве, поклоњена посебна пажња. Тада су црвеном бојом опонашане опеке тамо где их није било, како би се дочарала правилност зидања каменом и опеком или створила илузија непрекидног меандра. Ове интервенције бојом могу се пратити од најнижих појасева цркве до куполе, што је тешко замислити да је могло бити изведено у некој накнадној обнови која би обухватила само

²⁷ Вид. примера ради, А. Андрејевић, *Алаца џамија у Фочи*, Београд 1972, 31, сл. 11; исти, *Исламска монументална уметност*, 72-73, 76, 78, сл. 7, 27, 33, 26, 49. О овом мотиву плиткорелефног фриза на надвратнику портала Јахја-пашине џамије у Скопљу (1503/4): Л. Кумбаради-Богојевић, *Порталот на Јахја пашината џамија во Скопје*, Зборник на Археолошкиот музеј VI-VII (1975) 97-105; А. Андрејевић, *Исламска монументална уметност*, 72-73, сл. 27.

²⁸ Ђурђе Бошковић (*Архитектура средњег века*, 140) препознао их је као низ палмета, што понавља В. Ристић, *Моравска архитектура*, 112.

На Светим арханђелима су се појавили и неки украси непосредно преузети из исламске орнаментике. На врху јужног забата, на коме је бојом подражавано зидање око слепе бифоре, нацртана су и тамноцрвено обојена три стилизована тролиста или пупољка руми орнаментике (сл. 4), веома честа у пластици и сликарству османске уметности.²⁷ Фризиви са истим мотивом били су плитко утисну-

ова «досликавања» и израду малобројних украса око бифоре на јужној страни. Појава таквих детаља као дословних цитата из исламске орнаментике није била ретка у хришћанској архитектури XVI века. Довољно је да поменемо боље изучене цркве у кумановско-жеглиговском крају (Светог Ђорђа у Младом Нагоричину, Жегљане или Добрачу), на чијим се розетама, правоугаоним прозорима и отворима завршеним сараценским луковима појављују директне позајмице из исламске уметности.²⁹ Међу клесаним орнаментима у Жегљану срећу се, само изокренути, и мотиви тролисног пупољка руми стила какви су насликани у Кучевишту.³⁰

Ако чак и допустимо да су ови украси очигледног исламског порекла у Светим арханђелима настали у некој каснијој обнови, у шта мало верујемо, остале одлике цркве несумњиво померају њен настанак у знатно позније време него што се досад узимало. Поновимо да више конструктивних решења одступа од средњовековног начина грађења, запажа се затим потпуно одсуство другостепене пластике, фасаде су обложене каменом и опеком на начин који је веома много коришћен од краја XV до краја XVI века, и што је посебно важно нарочито у Скопљу, док су употреба керамопластичног украса (изузев крстића од печене земље) и његов распоред ближи овом раздобљу него средњем веку. Додајемо томе још неколико појединости на цркви које нас уверавају да грађевина потиче из турског времена. Прозори на конхама су велики и правоугаони, њихови отвори са гвозденим решеткама су равних зидова и са једва приметним сужавањем према споља (сл. 6);³¹ примитивно исклесана бифора на апсиди је од једног комада камена, док је бифора на јужном забату не само зазидана са унутрашње стране, већ има рустични четвртасти стубић и горњи део са лунетом такође од једног камена; такве бифоре не припадају средњем веку, као ни велике нише

Сл. 6 Црква Светих арханђела, поглед са југа

изнад прозора, од којих она на апсиди има грубо задебљане странице; окулус на источној страни налази се испод самог свода и делимично га сече, док се његов отвор косо и нагло спушта надолу;³² камено постоље крста на куполи сигурно припада турском раздобљу.³³

Показује се да је Александар Дероко био у праву што је тврдио да су Свети арханђели сазидани тек по доласку Турака, али у старом стилу. На њима се заиста лако опажа намера њеног непознатог ктитора и градитеља да се црква својим изгледом што више приближи узорима из XIV

²⁹ Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, Старица 6 (1931) 178; M. Kiel, *Armenian and Ottoman Influences on a Group of Village Churches in the Kumanovo District*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 7 (1971) 247-255, Fig. 3, 6-7, 9, 12; S. Ćurčić, *Byzantine Legacy in Ecclesiastical Architecture of the Balkans after 1453*, *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, New York 1988, 66-67, Fig. 24-25.

³⁰ Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке*, сл. 61; исти, *Проблем манастира Св. Ђорђа-«Горга» на Серави*, Старица V-VI (1954-1955) сл. 9; M. Kiel, *Armenian and Ottoman Influences*, Fig. 7.

³¹ Прозори су несумњиво првобитни, бар онај на јужној страни, јер су изнутра покривени фрескама 1591. године, А. Серафимова, *Кучевишки манастир*, 113-116, план IX.

³² Ж. Татић, *Архитектонски споменици у Скопској Црној гори*, сл. 3.

³³ Довољно је да га упоредимо са полустубићима у виду пешчаног сата у Јахја-пашиној џамији у Скопљу, Л. Кумбараџи-Богојевић, *Порталот на Јахја пашината џамија*, 101, сл. 4.

века, какви су се лако могли наћи у Скопљу и његовој околини. Таква намера је несумњиво и остварена укупним декоративним изгледом целине, посебно куполом као њеном најмаркантнијом тачком и само донекле апсидом и бочним забатама. У начину зидања и у појединостима градител је, међутим, следио искуства свог времена, док је средњовековне облике преносио у своју грађевину са променљивим успехом. Настали као компромисно и еклектично решење два времена, Свети арханђели ипак представљају успело и значајно градитељско остварење послевизантијске уметности, једно од најлепших која су настала у хришћанској архитектури централног Балкана. Својим допадљивим и архаизираним изгледом оно је успело да заведе и најискусније стручњаке, који су га сместили у много раније време од онога када је заиста настало.

А на питање које је то време – у помањкању било каквих писаних извора – одговор може да пружи једино Убожац, чија је црква својим планом толико слична Светим арханђелима да је изван сваке сумње да су оба споменика настала у исто време, можда и по замисли истог ктитора. Не говорим овде о различитим димензијама двеју цркава, о неједнаком употребљеном градиву нити о неким разликама у конструкцији и елевацији, већ о њиховим основама које нису поновљене нигде више. За Убожац сам установио да је саграђен око средине XVI века, можда 1548. године, и да му је ктитор био охридски архиепископ Прохор (око 1525-1550).³⁴ Слутња Анете Серафимове да би се Свети арханђели, ако се докаже да су из XVI века, могли повезати са Прохором,³⁵ сада изгледа врло вероватна. Новија изучавања показују колико је овај архиепископ био добар организатор, одличан дипломата, иницијатор словенске писмености и књижевности, велики ктитор и приложник цркава не само на подручју своје архиепископије,³⁶ а треба очекивати да ће даља истраживања у том правцу још боље осветлити Прохорову личност и његово дело. Што се пак триконхосних основа Светих арханђела и Убошца тиче, потпуно усамљених и у скопском и у новобрдском крају у таквом облику, не можемо се сложити са претпоставком Серафимове о њиховом ослањању на «такозвани климентов триконхос», али је врло вероватно њено мишљење, и мишљење свих других истраживача после Ђорђа Стричевића, да им порекло треба тражити на Светој гори. Прохоро-

ве везе са најистакнутим Светогорцима и његово ктиторство у манастиру Дохијару (1546-1547),³⁷ добар су основ за објашњење триконхосних цркава у Убошцу и Кучевишту. Данас је немогуће одговорити да ли је такав план био прво примењен у једној или у другој цркви, али нема сумње да су обе настале у врло блиско време, највероватније мало пре Прохорове смрти 1550. године.

Не можемо ни да тврдимо да је сам архиепископ Прохор био ктитор Светих арханђела, мада таква могућност уопште није искључена. Не само зато што је црква истог плана са Прохоровом црквом у манастиру Убошцу, већ и зато што иза подизања невелике али репрезентативно замишљене, скупе и са много пажње изведене цркве у Кучевишту несумњиво стоји имућни и образовани ктитор, каквих у XVI веку није било много.³⁸ Добро је познато колико се Прохор трудио око успостављања Охридске архиепископије у њеним «историјским» границама, на неговању старих култова охридских, балканских и српских светитеља и на оживљавању манастира у својој архиепископији. Када је подизао трпезарију у манастиру Дохијару настојао је да јој се споља да изглед приправе Свете Софије у Охриду,³⁹ и обрнуто: цркви манастира Убошца одредио је светогорску основу, можда по угледу на тадашњи дохијарски католикон.⁴⁰ Убожачка црква је, међутим, споља добила (осим западне фасаде) камену оплату какву су имали старији новобрдски храмо-

³⁷ Исто, 153; С. Кисас, *Светогорски дани Прохора Охридског*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 27-28 (1991-1992) 289-294.

³⁸ О скопским митрополитима из XVI века сачувани су јако оскудни подаци: зна се за митрополита Пахомија (1528-1532), Никифора (до 1550) и Климента (1550 – можда до 1557), И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия – патриаршия*, т. 2, София 1932, 66, нап. 2, 250, 365; Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, 212-213. Последњи митрополит би за нас био нарочито занимљив због светогорског плана кучевишке цркве, зато што је дошао у Скопље са места игумана манастира Ксенофонта. О Клименту, међутим, не знамо ништа осим његове синђелије написане на грчком језику, а и постанак Кучевишта, због његовог истоветног плана са Убошцем, склони смо да ставимо у време архиепископа Прохора. Развијајући мисао Ивана Снегарова (исто, 66, нап. 2) помишљамо, крајње обазриво, да митрополит Никифор није случајно поднео оставку одмах после Прохорове смрти и да је резултат њихове претходне добре сарадње могло бити и подизање кучевишких Светих арханђела.

³⁹ Ц. Грозданов, *Охридскиот архиепископ Прохор и неговата дејност*, 153; С. Кисас, *Светогорски дани Прохора Охридског*, 294, сл. 1.

⁴⁰ Б. Тодић, *Манастир Убожац*.

³⁴ Б. Тодић, *Манастир Убожац*.

³⁵ А. Серафимова, *Кучевишки манастир*, 34-35.

³⁶ Ц. Грозданов, *Охридскиот архиепископ Прохор и неговата дејност*, у његовој књизи *Студии за охридскиот живопис*, Скопје 1990, 150-158.

ви. С друге стране, јасно испољен историзам на Светим арханђелима повезивао их је са средњовековним црквама у Скопљу и његовој околини, и то не преко њиховог дословног копирања, већ преузимањем укупне визуре и истицања неколико кључних тачака које су нову кучевишку цркву спајале са претходним градитељским наслеђем.⁴¹

Због строгих турских одредби о грађењу хришћанских храмова, Свети арханђели су морали бити подигнути на старом култном месту. Они су отпочетка функционисали као манастир, што показује и најстарији податак о њима у Слечанском поменику. Манастирски комплекс је као и данас имао изглед неправилног правоугаоника,⁴² какав су по угледу на стара византијска решења добијала манастирска дворишта настала у првој половини XVI века (Убожац, Лесново, Топлички

манастир).⁴³ Ако је црква била завршена, као што претпостављамо, у последњим годинама живота архиепископа Прохора, то би објашњавало зашто је дуго остала без живописа. Тек по обнови српске духовне власти над Скопском митрополијом и сређивања прилика у њој, приступило се осликовању цркве у време игумана Стефана, а трошком неког презвитера кир Николе, које је било завршено 18. јула 1591. године.⁴⁴ Одмах затим (1592) подигнут је нови иконостас са великим резбареним крстом, наручен је репрезентативни богослужбени намештај и пре 1631. године испред цркве је дограђена припрата.⁴⁵ Отада се историја манастира Светих арханђела прати са много више сигурности преко писаних података и сачуваних уметничких радова у њему.

⁴¹ Новија истраживања су убедљиво показала да је архитектура поствизантијских времена на Балкану имала веома активан однос према градитељској традицији средине у којој је настајала, што јој је уз јасно испољени еклектицизам, неминовно давало локално обележје. То се најчешће огледало у основама грађевина, у њиховом спољашњем обликовању или у примени особених конструктивних решења, и само у повременим примањима подстицаја са стране или усвајању позајмица из уметности других конфесија, вид. В. Кораћ – М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 389-399; S. Ćurčić, *Byzantine Legacy*, 59-81; исти, *Architecture in the Balkans*, 787-797.

⁴² А. Серафимова, *Кучевишки манастир*, 29.

⁴³ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 312.

⁴⁴ Г. Суботић, *Из епиграфске грађе поствизантијског доба*, 88-89, сл. 10, 13.

⁴⁵ А. Серафимова, *Кучевишки манастир*, 25-26.

Бранислав ТОДИЌ

КОГА Е ИЗГРАДЕНА ЦРКВАТА „СВЕТИ АРХАНГЕЛИ“ КАЈ КУЧЕВИШТЕ

Резиме

Црквата на манастирот Свети архангели кај Кучевиште, недалеку од Скопје, (сл. 1) претставува пример на споменик што е доста тешко да се датира. Во писмените извори првпат се споменува во осмата деценија на 16 век, а и фреските ги добила дури во 1591 година. Меѓутоа, нејзината архитектура остава впечаток дека црквата е многу постара, поради што досега таа била датирана меѓу дваесеттите години на 14. и првите децении на 15 век. Некои нејзини одлики и досега предизвикуваа сомневање во таквото датирање: развиениот триконхос на црквата со однадвор триаголно обработени конхи нема аналогии во српската архитектура на 14. и раниот 15 век; во конструкцијата на црквата се појавуваат низа деформации, исто така осамени во архитектурата на предложениот период; фасадите, обработени со камен и тула, се наполно рамни, па и по тоа се нетипични за 14 век, итн.

Анализата на архитектурата на црквата Свети архангели, спроведена во оваа статија, покажа дека таа претставува изразито еклектично остварување од 16 век, настанато со спојување на традициите и новите градителски постапки. Од архитектурата на 14 век се преземени општата замисла на целината, одредени конструктивни и стилски решенија (куполата и јужниот забат на трансептот), некои декоративни елементи на керамопластичниот украс и можеби фугираните малтерски спојници. Основата на црквата во вид на развиен триконхос (сл. 2) има несомнено

потекло од Света Гора. Фасадите со декоративно редување камења и тули му припаѓаат на распространетиот начин на зидање во 16 век, кој многу бил користен и на христијанските и на исламските споменици во Скопје и неговата околина. А од исламската уметност се преземени неколку мотиви, кои се вклопени во декорацијата на јужната фасада на црквата (сл. 4-5).

Ваквиот спој на различни стилови и традиции не бил посебен само за Светите архангели, бидејќи еклектицизмот бил општа појава во архитектурата на Балканот во 16 век. На црквата Свети архангели тој е остварен на многу успешен начин, и тоа црквата ја издвои како едно од најубавите дела на црковното градителство во времето на турската власт на Балканот. Таквиот успешен спој на различни стилови, со доминантно угледување на уметноста од 14 век, пресудно влијаеше врз намениците за настанокот на црквата да го одредат во тоа време.

За поточната хронологија на Светите архангели од посебна важност е сличноста во планот и структурата со црквата на манастирот Убожац, кај Ново Брдо во Србија (сл. 3). Авторот на овој текст неодамна утврди дека Убожац е изграден околу средината на 16 век, веројатно во 1548 година, и дека негов ктитор бил охридскиот архиепископ Прохор. Поради тоа и црквата Свети архангели кај Кучевиште треба да се датира во тоа време, при што воопшто не е исклучено и нејзин ктитор да бил овој охридски архиепископ.

Branislav TODIĆ

WHEN WAS THE HOLY ARCHANGEL AT KUČVIŠTE BUILT

Summary

The church of the monastery of the Holy Archangels at Kučevište in vicinity of Skopje (pl.1) is a monument example which is very hard to date. For the first time, in the written documents it was mentioned in the eight decade of the 16th century, while the frescos had been painted in 1591. However, the architecture gives an impression that the church is much older, and as so was dated to the 1320's, and the first decades of the 15th century. In reference to the dating some of the features give a doubt: the developed triconch of the church with the triangular formed conchs which have no parallels in the Serbian architecture in the 14th and the early 15th centuries; certain deformations that appear in the construction of the church are isolated in the architecture of the above given period; the facades, building in stone and brick which are flat, are also untypical for the 14th century and etc.

In this paper is conveyed the analysis of the architecture of the church of the Holy Archangels that shows the connection of the tradition and the new building treatments. The general concept of the whole was taken from the architecture of the 14th century, selecting constrictive and style solutions (the dome and the south gable of the transept), while some el-

ements like the pottery brick decoration, and possibly like the mortar joints. From the Islamic art were accepted several motives, and were adjusted in the decoration of the south facade of the church (pl.4-5).

The relationship of different styles and traditions is not only unique in the Holy Archangels, since in the architecture of the Balkans in the 16th century eclecticism had a wide-range appearance. This was achieved in a successful manner in the church of the Holy Archangels, hence ascribing it as one of the peak accomplishments in architecture in the Ottoman period on the Balkans. The successful links of different styles, with a dominant reflection of the art of the 14th century, had a crucial influence for the scholars to establish the dating to this period.

For a more accurate dating of the Holy Archangels of great importance are the plan and the structure of the church of the monastery at Ubožac near Novo Brdo in Serbia (pl.3). The author of this paper established that Ubožac was built in the mid 16th century, probably 1548, and Prohor the archbishop of Ohrid was the ktitor (donor). Therefore, the monastery of the Holy Archangels at Kučevište should be dated to this period, and this archbishop from Ohrid maybe the ktitor likewise.